

ВІТАЛІЙ МАКАР

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича
Чернівці

КАНАДСЬКІ АРХІВНІ ФОНДИ І КНИЖКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ІНТЕГРАЦІЮ УКРАЇНЦІВ ДО БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА КАНАДИ

В нинішній етнічній мозаїці Канади українці посідають дев'яте місце, налічуючи понад один мільйон її жителів. Щоправда, з року в рік неухильно падає чисельність канадських українців однопонаціонального походження. Вони складають заледве третину від того мільйона. Процес, загалом, зрозумілий. Інтеграція іммігрантів у будь-яке суспільство невіддільна від асиміляції. Канадське суспільство є особливим. Воно ще й досі формується за рахунок новоприбульців. Українці формально почали населяти Канаду 115 років тому, хоч є небезпідставні припущення, що вони там з'явилися раніше. Але в даному випадку це не має ніякого значення.

За понад століття свого перебування у Країні кленового листка українці стали важливою складовою частиною її багатонаціонального суспільства, внесли вагомий внесок у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток. Відповідно, вони пройшли тернистий шлях від перших українських поселенців з Галичини і Буковини до нинішніх повноправних громадян процвітаючої держави, влившись до всіх структурних клітин її організму. Так склалося, що канадські українці не лише розбудовували прибрану батьківщину, але й робили потишний внесок у відстоювання інтересів своїх братів і сестер, залишених в Україні, чим сприяли здобуттю нею незалежності наприкінці минулого століття.

Питання інтеграції українців до канадського суспільства завжди цікавило українських дослідників. Але з відомих причин об'єктивне його дослідження в Україні стало можливим лише із здобуттям нею незалежності, хоч насправді база для цього закладалася в попередні десятиліття. В самій же Канаді за час проживання там українців нагромаджено чималу кількість архівних і опублікованих документальних матеріалів, пов'язаних з ними, написано велику кількість наукових, популярних робіт про них як авторами українського, так і неукраїнського походження. Роботи написані істориками, політологами, соціологами. Є чимало спогадів. Автор представленого матеріалу поставив собі за мету провести короткий огляд неопублікованих та опублікова-

них документів і матеріалів, включно із спогадами стосовно формування української етнічної групи Канади.

Якщо говорити про архівні матеріали, то вони в основному зосереджені у Національному архіві Канади, який тепер діє в об'єднаній структурі – Бібліотека і архів Канади, а також у провінційних архівах Онтаріо, Манітоби, Саскачевану, Альберти, Британської Колумбії. Крім того є поточні архіви українських громадських об'єднань, таких, наприклад, як Конгрес українців Канади, різноманітних українських асоціацій, українознавчих університетських кафедр. Є, для прикладу, така структура як Українсько-канадський архів-музей Альберти, який має непогану підбірку документів про життєдіяльність української етнічної групи. Зокрема, там зібрана колекція документів і матеріалів першого українського депутата Палати громад федерального парламенту Михайла Лучковича, яка суттєво проливає світло на інтеграційний процес українців до канадського суспільства. Більше того, Лучкович ініціював виступи у канадському Парламенті на захист українців від переслідувань в СРСР, Польщі, Румунії у міжвоєнний період¹.

Якщо ж говорити про інтеграцію українців до канадського суспільства, маючи на увазі якісь конкретні фонди в архівах, то насамперед варто звернути увагу на матеріали зібрані у Відділі імміграції Бібліотеки і архівів Канади. Там зосереджені документи, пов'язані з еміграційно-імміграційною діяльністю Осипа Олеськіва, званого наприкінці XIX ст. галицького діяча, який зробив чимало для того, щоб впорядкувати спонтанний виїзд своїх земляків за океан, а також із самою імміграцією, імміграційною політикою канадських властей, рапортами з місць щодо облаштування новоприбулих, їх поведінки тощо².

Про формування української етнічної групи на початках поселення українців у Канаді досить красномовно говорять поліцейські рапорти з т. зв. Північно-західних територій, на яких утворилися провінції Манітоба, Саскачеван і Альберта. Поліційні служби контролювали освоєння поселенцями отриманих гомстедів (земельних наділів). Тому їх рапорти багаті повідомленнями не лише про ті чи інші правопорушення, але й про соціально-економічний стан іммігрантів та виконання ними зобов'язань, взятих при в'їзді до Канади³.

Особливо корисним виявився документ з фондів Манітобського провінційного архіву. Це звіт Бюро соціальних досліджень провінційних урядів Манітоби, Саскачевану і Альберти, т. зв. "Комісії Свистуна", в якому схарактеризовано стан українських поселень у канадських преріях на початку XX ст.⁴ Звіт, фактично, став першим серйозним дослідженням на урядовому рівні становища українців у Канаді. В ньому зібрано відомості про життя іммігрантів в багатьох поселеннях, таких як: Стюартбурн, Вайтмаус, Санді Лейк, Дофин, Кенора, Принс Альберт, Хафорд та інших, що знаходяться у степових провінціях Канади.

Загалом з канадських архівних матеріалів можна почерпнути відомості про те, в яких важких умовах довелося працювати українським

поселенцям на початках свого перебування в Україні кленового листка, якими фінансовими можливостями вони володіли при освоєнні земельних ділянок, про шкільну освіту, церковне життя тощо. Крім того, в матеріалах, наприклад, Саскачеванського провінційного архіву можна знайти дані стосовно кількості українських іммігрантів, котрі прибули на Захід Канади на початку минулого століття, і як вони там об'яштовувалися⁵.

Чимало архівних документів і статистичних матеріалів стосовно українців опубліковано окремими виданнями чи у загальноканадському контексті. Серед всього іншого тут є різноманітні щорічники, матеріали переписів тощо. Невеликий обсяг пропонованого матеріалу не дозволяє авторові здійснити якийсь глибший їх аналіз. Тому обмежимося згадкою лише про окремі з них. Зокрема, важливі відомості етнічної приналежності новоприбулих і їхнє розселення по провінціях містяться в окремих канадських статистичних щорічниках⁶. Одним з найцінніших у цьому плані є, на нашу думку, “статистичне резюме” за редакцією В. Дарковича⁷, де міститься матеріал стосовно усіх сфер життя канадських українців протягом 1891 – 1976 рр.: розселення по провінціях, релігійна приналежність, освітній рівень, професійна зайнятість, політична активність тощо. Цей матеріал опирається на переписи населення Канади, тож він дає змогу прослідкувати зміну інтеграційних та адаптаційних процесів.

У Канаді раз на десять років проводяться переписи населення. Інколи проводяться й проміжні переписи, коли цього вимагають якісь обставини. Загалом матеріали канадських переписів містять досить об'єктивну інформацію про демографію, національний склад, соціальне становище, зайнятість та всі інші виміри життя канадського суспільства. Цілком зрозуміло, що з появою у Країні кленового листка українців у матеріалах переписів з'явилася про них інформація. Щоправда, поняття “українець” з'явилося у канадській статистиці лише у міжвоєнне двадцятиліття. До того українці йменувалися буковинцями, галичанами, австріяками, русинами, поляками, румунами – залежно від того, хто з якої місцевості приїхав⁸.

Чимало цікавої інформації стосовно українців містять документальні публікації на загальноканадську тематику. Це, наприклад, “Історія Канади в документах, 1763 – 1966”⁹; “Прерійний Захід до 1905: канадське першоджерело”¹⁰; “Історичні статистики Канади”¹¹; “Канада: Парламент. Дебати в Палаті громад”¹². У цих публікаціях знаходимо матеріали стосовно українців або ж ті, які могли б пролити якесь світло на українську проблему. Особливо це стосується ранніх публікацій. Вони відносяться ще до початку ХХ ст., коли перша хвиля імміграції українців до Канади сягала свого апогею. Відповідно, парламент країни обговорював і ухвалював документи, які мали регулювати цей процес.

У різні роки з'явилися публікації матеріалів, що стосувалися ви-

ключно української меншини. Вони містили, наприклад, документи з якоїсь важливої події у житті канадських українців, яка впливала згодом на їх становище, зміцнення позицій у суспільстві тощо. Серед них можна виділити, зокрема, публікацію “Перший загальноканадський Конгрес українців Канади”¹³, видану ще 1943 р., а також “Збірник матеріалів і документів у 25-ліття діяльності КУК 1940 – 1965”¹⁴. Комітет українців Канади заснований 1940 р. (з 90-х рр. – Конгрес українців Канади) для координації діяльності українських організацій у цій державі¹⁵. Він, проводячи свої з’їзди, публікує їх документи і матеріали, в яких відображено стан української етнічної групи, її організацію, збереження й плекання української мови, національних традицій тощо.

Чи не вперше у Канаді 1945 р. за редакцією Н. Гунчака опубліковано документально-статистичну добірку самими українцями щодо свого життя, базовану на матеріалах переписів¹⁶. У другій половині 80-х рр. вийшла за редакцією знаних українсько-канадських науковців Богдана Кордана і Любомира Луцюка важлива документальна публікація “Делікатне і важке питання: Документи з історії українців Канади”¹⁷. В ній автори зібрали значну кількість документів, які стосуються усіх сторін життя українців від часу їх прибуття до Канади. При цьому упорядники насамперед відбирали ті документи, які дійсно стосувалися найскладніших моментів життя українців у Країні кленового листка: зверхне на печатках ставлення до них як до людей, нездатних ні на що інше, як на “брудну” некваліфіковану роботу, людей з низьким загальним культурним рівнем, переслідування їх в роки Першої світової війни як “ворожих агентів” (а всі вони походили переважно з Австро-Угорщини), непорозуміння в середовищі самих українців, що не додавало їм авторитету та ін. Авторитет упорядники зібрали, опрацювали й опублікували 55 документів за 1899 – 1962 рр.

Підготовлений тим же Б. Корданом статистичний довідник “Українські канадці та канадські переписи населення 1981 – 1996 рр.” є також важливим джерелом для вивчення сучасної української етнічної групи Канади¹⁸. Статистичні матеріали, представлені у довіднику, відтворюють широку картину кількісного складу українських канадців, їх географічного розміщення у країні, вікової структури, релігійної приналежності, знання української мови, освіти, професійної зайнятості тощо.

Важливою для дослідження перших українських поселенців є документальна публікація Володимира Кисілевського, базована на матеріалах Національного архіву Канади (тепер Бібліотека і архіву Канади). Цінність її полягає в тому, що автор залучив до свого дослідження документи, які до того часу не були у науковому вжитку. Текст книги в багатьох випадках нагадує коментарі автора до опублікованих ним документів. Виходячи з таких міркувань, її варто віднести до документальних публікацій¹⁹.

У Канаді опублікована значна кількість бібліографічних довідни-

ків, присвячених українцям, починаючи з піонерської доби. Вони, як й інші видання подібного типу, містять чималий фактаж, супроводжуваний коментарями упорядників. Серед них є, знову ж таки, загальноканадські, в яких, проте, у відповідних місцях згадується про тих чи інших канадських українців або про українську проблему загалом. До них можна віднести, наприклад: “Бібліографію степових провінцій до 1953 року з біографічним індексом”²⁰, “Канадський словник англійської мови”²¹ та ін.

Якщо говорити про довідники на виключно українську тематику, то щонайменше два з них, досить ґрунтовних, уклав В. Кайє. Перший – “Словник українсько-канадських біографій піонерів-поселенців Манітоби. 1891 – 1900”²², другий – “Словник українсько-канадських біографій піонерів-поселенців Альберти. 1891 – 1900”²³.

У середині 80-х рр. за редакцією тодішнього президента УВАН (Українська вільна академія наук) у Канаді Михайла Марунчака вийшов об’ємний україномовний довідник про канадських українців²⁴. З нього можна почерпнути інформацію про багатьох державних та громадсько-політичних діячів українського походження, їх участь у створенні й діяльності українських структур тощо.

Доцільно згадати, бодай побіжно, про два довідники про українців, у т.ч. й у колишньому Радянському Союзі, виданих у США і Канаді. Один з них українською мовою вийшов у виданні НТШ в Нью-Йорку²⁵. Свого часу він відіграв поважну роль щодо поширення у світі інформації про українців та Україну. В ньому непогано представлені канадські українці. Але в ті часи, коли писався довідник, доступ до джерел в СРСР та інших тодішніх соціалістичних державах, де проживали українці, був відсутній. Тому інформацію про них автори довідника часто черпали з випадкових, не завжди достовірних джерел. Це до деякої міри вплинуло на його якість, хоч автори йшли на це свідомо, оскільки іншого виходу не мали.

Вже після розпаду Радянського Союзу, 1994 р. в Торонто видано англomовний довідник про українців в Україні та світі²⁶. Це видання має перевагу перед попереднім закордонним з двох причин. По-перше, довідником, виданим українською мовою, спроможні користуватися тільки ті, хто володіє нею. А лише у Канаді, навіть серед тих, хто вважає себе українцем (або канадцем українського походження), понад дві третини не володіють українською мовою. По-друге, новий довідник базується вже на більш-менш достовірних джерелах про українців не лише в Канаді, США чи інших державах Заходу, але й у країнах Центрально-Східної Європи та в тих, що виникли після розпаду СРСР. В тій частині, яка нас цікавить, довідник містить узагальнений матеріал щодо українців Канади, включно з демографічним станом, зайнятістю, освітою, культурою, іншими життєвими сферами. Його для довідника підготували Всеволод Ісаїв та Андрій Макух в розділі “Українці в Канаді”²⁷. В ньому подано етностатистичні дані щодо укра-

їнських канадців, розглядається їх участь в суспільно-політичному та економічному житті Канади, освіта, релігія, наука, культура тощо. Говорячи про те, що українцям в Канаді вдалося значною мірою інтегруватися у канадське суспільство, автори все ж вважають, що “вони ще не проникли в економічне еліту країни”²⁸.

Не зайвим буде сказати дещо й про таке важливе, на думку автора, видання Ольги Войценко, яким є восьмитомний “Літопис українського життя в Канаді”²⁹. Авторка “Літопису” була знаною громадсько-політичною діячкою, а також дружиною багатолітнього редактора канадського часопису “Український голос” Петра Войценка. Власне кажучи, кожний з томів охоплює певний час життєдіяльності української громади у Канаді і побудований у хронологічному порядку за матеріалами “Українського голосу”. “Літопис” завершується кінцем 70-х рр. Він для дослідника придатний не розгорнутими характеристиками процесів адаптації українців у канадське суспільство. Вони в ньому просто відсутні. Але при потребі в ньому можна відшукати події, імена людей, які брали в них участь, з чого, використовуючи також інші матеріали, можна скласти собі уявлення про процеси, що проходили в українському середовищі Канади.

Важливими для дослідження даної проблематики є енциклопедії українознавства, видані в різні часи на Заході, оскільки вони мають безпосереднє відношення до українців у Канаді. І не лише тому, що в них відтворено їхнє становище в тій країні. Але ще й тому, що тамтешні українські вчені і видавці брали безпосередню участь у їх створенні. Видання “Енциклопедії українознавства”, як відомо, започатковане в Європі. Протягом 1949 – 1952 рр. вийшла її перша частина за редакцією Володимира Кубійовича і Зенона Кузеля. Друга, “Словникова частина”, побачила світ у десяти томах протягом 1955 – 1984 рр. 3 90-х рр. перевидана у Львові в одинадцяти томах. Але дослідників даної проблематики більше цікавили б англomовні видання, здійснювані вже у Канаді. Мова про двотомне видання “Україна. Коротка енциклопедія”, що вийшло за загальною редакцією Володимира Кубійовича у видавництві Торонтського університету за значної участі українських вчених, що проживали в Канаді. Видавцем виступила Українська національна асоціація³⁰. У другому томі йдеться про українців поза межами колишнього Радянського Союзу. Саме там вміщений матеріал про українців у Канаді. В енциклопедії висвітлено історію українського поселення, кількість поселенців, їх духовне, соціально-політичне, культурне і економічне життя, а також проблему асиміляції. Розділ написаний В. Кисілевським (Кайе)³¹.

Останнім такого типу виданням стала п'ятитомна англomовна “Енциклопедія України” під редакцією Володимира Кубійовича і Данила Гусара-Струка, публікацію якої завершено у Торонто 1993 р. До неї додано у 2001 р. том “Індекси і помилки”, підготовлений Андрієм Макухом³². Зрозуміло, що поява протягом 60-х – 90-х рр. англomовних

енциклопедичних видань про Україну та українців суттєво вплинула на інформування світової громадськості про українців в Україні та поза її межами, в тому числі й у Канаді, тим більше, що енциклопедія там видавалась.

Добре відомо, що мемуари є досить суб'єктивним джерелом. Тим не менше, варто згадати бодай окремі з них. Вони несуть інформацію про життя українців у “Новому краї”, їх адаптацію до канадського суспільства в основному до Першої світової війни. Вони виходили українською та англійською мовами.

У цьому плані досить цікавими виявилися, наприклад, спогади греко-католицького священника Нестора Дмитріва. Він проживав у США, але двічі у 1897 р. виїжджав до Канади для душпастирської опіки над тамтешніми українцями, ставши, по суті справи, там першим українським священником. Його спогади невеликі за обсягом, але дають уявлення про перші кроки українців на канадській землі³³. Саме в ті часи, 1900 р., до Канади прибув з Галичини колишній австро-угорський офіцер Петро Зварич, який відіграв помітну роль в освоєнні канадського Заходу українцями, що він і описав у своїх “Споминах”, які спочатку вийшли українською мовою³⁴, а згодом були перевидані англійською.

Одним з перших у Канаді опублікував свої спогади Василь Чумер, прибувши туди 1903 р. Він вчителював у Манітобі і Альберті. Був організатором Асоціації українських піонерів Альберти. Зробив чимало для адаптації українців у степових провінціях Канади³⁵. Подібними є спогади прибулих до Канади інших українців. Всі вони пишуть про те, що, незважаючи на неймовірні труднощі піонерського життя в Канаді, вона стала для них “землею великих можливостей”³⁶.

На особливу увагу заслуговують спогади Михайла Лучковича – першого українця у федеральному парламенті Канади. Вони висвітлюють входження українців до канадського суспільства з позиції не тільки як представника етнічної групи, а загальнодержавного політичного діяча, покликаного захищати в Парламенті інтереси не лише українців, а перш за все дбати про загальні справи. Лучкович, як показало життя, виконав обидва завдання дуже добре³⁷.

Названі публікації спогадів ніяким чином не вичерпують всього того, що написали про своє життя у Канаді українські переселенці за понад столітній час перебування там.

Підсумовуючи викладене, хочеться зазначити, що неопубліковані та опубліковані документи і матеріали, як також спогади українських першопрохідців у Канаді, є неоціненним джерелом для дослідження проблематики української етнічної групи країни.

Примітки:

¹ Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta (Українсько-Канадський Архів-Музей Альберти) // The Michael Luchkovich

Collection.

- ² Library and Archives Canada. Immigration Branch. – RG 76.
- ³ Там само. – RCMP Record, RG 18.
- ⁴ Ukrainian Rural Communities: Report of Investigation by Bureau of Social Research Governments of Manitoba, Saskatchewan and Alberta / Introduction and Summary by L. Woodsworth. – Winnipeg, 1917. – 25-th January // Manitoba Provincial Archives. – Microfilm M 7. – MG 10. – B 17.
- ⁵ Saskatchewan Archives Board. – Film 2.621. – Vol. 98. – File 12681-B. – Part 4, 5.
- ⁶ Canada Year Book, 1997 / Eds. J. Woods, I. Woods. – Ottawa: Ministry of Industry and Technology, 1997.
- ⁷ A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891 – 1976 / Ed. By W. Darkovich. – Ottawa, 1980.
- ⁸ Lehr Y. The Government and the Immigrant: Perspectives on Ukrainian Block settlements in the Canadian West // Canadian Ethnic Studies. – V. 9. – 1977. – № 2. – P. 42-52.
- ⁹ Canadian History in Documents, 1763 – 1966 / Ed. by Y. Bliss. – Toronto, 1966.
- ¹⁰ The Prairie West to 1905: A Canadian Sourcebook. – Toronto, 1975.
- ¹¹ Historical Statistics of Canada. – Toronto, 1965.
- ¹² Canada: Parliament. Hous of Commons Debates. – Vol. 46. – Ottawa, 1904; Vol. 264. – Ottawa, 1948.
- ¹³ First All-Canadian Congress of Ukrainians in Canada. – Winnipeg, 1943.
- ¹⁴ Збірник матеріалів і документів у 25-ліття діяльності КУК. 1940 – 1965. – Вінніпег, 1965.
- ¹⁵ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Ред. В. Кубійович і ін. – Т. 3. – Париж: Молоде життя, 1959. – С. 1091.
- ¹⁶ Canadians of Ukrainian Origin: Population / Ed. by N. Hunchak. – Winnipeg, 1945.
- ¹⁷ A Delicate and Difficult Question: Documents in the History of Ukrainians in Canada / Eds. B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston, 1986.
- ¹⁸ Kordan Bohdan S. Ukrainian Canadians and the Canada Census 1981 – 1996. – Saskatoon: Heritage Press, 2000.
- ¹⁹ Early Ukrainian Settlements in Canada. 1895 – 1900. Dr. Yosef Oleskow's Role in the Settlement of the Canadian Northwest / By Vladimir Y. Kaje. – Toronto: University of Toronto Press, 1964.
- ²⁰ A Bibliography of the Prairie Provinces to 1953 with Biographical Index / Compiled by Bruce Braden Peel. – Toronto, 1973.
- ²¹ The Houghton Mifflin Canadian Dictionary of the English Language / Ed. by W. Morris. – Markham, 1980.
- ²² Dictionary of Ukrainian-Canadian Biography of Pioneer Settlers of Manitoba. 1891 – 1900 / Ed. and compiler V. Kaye. – Toronto, 1975.
- ²³ Dictionary of Ukrainian-Canadian Biography of Pioneer Settlers of

Alberta. 1891 – 1900 / Ed. and compiler V. Kaye. – Toronto, 1984.

²⁴ Біографічний довідник до історії українців Канади / Ред. М. Марунчак. – Вінніпег: УВАН в Канаді, 1986.

²⁵ Українські поселення. Довідник. – Нью-Йорк, 1980.

²⁶ Ukraine and Ukrainians throughout the World. Ed. By Ann Lencyk Pawliczko. – Toronto; Buffalo; London, 1994.

²⁷ Ibid. – P. 327-357.

²⁸ Ibid. – P. 331.

²⁹ Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. – Т. 1: Піонерська доба: 1891 – 1918. – Вінніпег: Тризуб, 1961; Т. 2: Доба росту й диференціації. Роки після 1-ої світової війни, 1919 – 1924. – Там само, 1963; Т. 3: Доба росту й диференціації. Роки 1925 – 1929. – Там само, 1965; Т. 4: Доба росту й диференціації. Роки 1930 – 1939. – Там само. – 1969; Т. 5: Доба консолідаційних заходів. Военні роки і повоєнна розбудова. 1940 – 1949. – Там само, 1973; Т. 6: Доба дальших консолідаційних заходів і демографічних пересувів (дисперсія) – 1950 – 1959. – Едмонтон: КІУС, 1982; Т. 7: Доба завершених консолідаційних процесів і змагання за конституційне визнання – 1960 – 1965. – Там само, 1986; Т. 8: У змаганні за нову Канаду: початки офіційної двомовності й багатокультурности 1970 – 1979. – Там само, 1992.

³⁰ Ukraine. A Concise Encyclopaedia. V. I. – Toronto: University of Toronto Press, 1963, 1970, 1980, 1988; V. II. – 1971, 1988.

³¹ Volume II. – P. 1151-1193.

³² Encyclopedia of Ukraine. Vol. 1-5. – Toronto: University of Toronto Press Inc., 1984 – 1993. Vol. 1-2 / Ed. by Volodymyr Kubijowyc. Vol. 3-5 / Ed. by Danylo Husar Struk; Index and Errata / Compiled by Andrij Makuch. – Toronto: University of Toronto Press Inc., 2001.

³³ Дмитрів Н. Канадійська Русь. Подорожні спомини Нестора Дмитрова. – Вінніпег, 1972.

³⁴ Зварич П. Спомини. 1877 – 1904. – Вінніпег: Тризуб, 1976.

³⁵ Czumer W. Recollections About the Life of the First Ukrainian Settlers in Canada. – Edmonton, 1981. Україномовне видання під назвою “Спомини про переживання перших українських переселенців у Канаді” вийшло 1942 р.

³⁶ Bickersteth Y. The Land of Open Doors: Being Letters from Western Canada 1911 – 1913. – Toronto, 1976; Broadfoot B. The Pioneer Years 1895 – 1914: Memories of Settlers Who Opened the West. – Don Mills, 1981; Land of Pain Land of Promise: First Person Accounts by Ukrainian Pioneers 1891 – 1914. Research and Translation by Piniuta H. – Saskatoon, 1981.

³⁷ A Ukrainian Canadian in Parliament. Memoirs of Michael Luchkovich. – Toronto: Ukrainian Canadian Research Foundation, 1965.